

ТАКСИСНІ Й АСПЕКТУАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЕРБОЇДІВ У СУЧАСНІЙ ТУРЕЦЬКІЙ МОВІ

Постановка проблеми і завдань дослідження. Функціональна парадигма протягом останніх десятиліть перебуває серед найбільш актуальних напрямів лінгвістичних студій. Як неодноразово зазначалося у працях сучасних мовознавців, саме функціональний аналіз є тим методологічним підходом, який багато в чому дозволяє подолати вузькість структурного підходу, втіленого в соссюрівському постулаті "мовна система в собі й для себе"; чільне місце в цьому аналізі посідає його антропоцентрична спрямованість ("чинник людини в мові"¹).

У сучасній східній філології функціональні дослідження, попри безсумнівну теоретичну й практичну важливість їх результатів, трапляються нечасто. Особливо ж це валідне для українського лінгвістичного сходознавства: серед усього корпусу наукових розробок, присвячених проблемам філологічної орієнталістики в Україні, нам не пощастило зафіксувати жодної, яка була б ґрунтована саме на методологічних позиціях функціональної лінгвістики. Зокрема, аналіз публікацій і захищених дисертацій, об'єктом дослідження в яких є турецька й інші тюркські мови, дає можливість побачити, що переважна більшість із них присвячена проблемам історії мови (передовсім етимології), структурним аспектам східних мов у синхронії і діяхронії тощо². З огляду на такий стан речей в українському філологічному сходознавстві констатуємо актуальність досліджень, виконаних у руслі сучасних лінгвістичних течій, насамперед з погляду методологічних позицій функціональної лінгвістики.

Зв'язок з науковими програмами і завданнями. Дослідження виконується у межах держбюджетної фундаментальної теми "Зіставно-типологічні аспекти дослідження української мови на тлі інших мов світу", що виконується в Київському національному лінгвістичному університеті, а також колективної теми "Дослідження мов, культури, історії країн Близького й Середнього Сходу" кафедри мов і цивілізацій Близького та Середнього Сходу Київського національного лінгвістичного університету.

Мета дослідження полягає у визначенні функціональних особливостей вербоїдів у турецькій мові, а також встановлення етнічної специфіки їх мовленнєвої реалізації у зіставленні з типологічно відмінною українською мовою.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єкт дослідження становить темпорально-аспектуальний комплекс турецької мови, предмет – система вербоїдів (інфінітивів, герундіїв, віддієслівних іменників тощо) як засобів реалізації таксисної семантики в межах відповідного функціонально-семантичного поля темпорально-аспектуального комплексу турецької мови.

Основний матеріал і наукові результати дослідження. Вербоїди поряд з дієприслівниками й дієприкметниками, яким були присвячені кілька наших попередніх наукових розробок³, складають численний розряд турецьких дієслів. До розряду вербоїдів належать

¹ Штелинг Д. А. Грамматическая семантика английского языка. Фактор человека в языке / Д. А. Штелинг. – М.: МГИМО, ЧеРо, 1996. – 254 с.; Кубрякова Е. С. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи / Е. С. Кубрякова, А. М. Шахнарович, Л. В. Сахарный. – М.: Наука, 1991. – 240 с.

² Див.: Сорокін С.В. Турецька й українська мови в системі координат «ВИД – ЧАС – МОДАЛЬНІСТЬ»: Монографія / С. В. Сорокін. – К.: Вид-во КНЛУ, 2009. – С. 6–7.

³ Сорокін С. В. Системи дієприкметників у сучасних турецькій і українській мовах / С.В. Сорокін // Мова і культура. – 2008. – Вип. 10. – Т. VI (106). – С. 88–96; Сорокін С.В. Турецькі особові дієприкметники і їх функціональні еквіваленти в українській мові / С.В. Сорокін // Проблеми семантики слова, речення та тексту: Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 21. – С.340–349; Сорокін С. В. Проблема визначення меж категорії дієприслівника в турецькій мові / С.В. Сорокін // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Філологія». – 2007. – Т. 10. – Вип.1. – С. 120–127; Сорокін С. В. Система дієприслівників часу в турецькій та українській мовах у зіставному аспекті / С.В. Сорокін // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – 2006. – Вип.17. – С. 323–332; Сорокін С.В. Системи дієприслівників способу дії в турецькій і українській мовах:

інфінітив і герундій (ширше представлені в турецькій мові класи), а також рідкіші й обмеженіші за вживанням масдари, віддієслівні іменники (питання про їх зарахування до граматичного класу вербоїдів можна вважати дискусійним, але ми на цьому не зупинятимемося, оскільки це не співвідноситься з предметом нашого дослідження) й абсолютний інфінітив¹.

Передусім зауважимо, що турецькі вербоїди – це зовсім не те саме, що віддієслівні імена (іменники) в українській мові, оскільки турецький вербоїд – це насамперед не іменник, а дієслівний розряд, і його синтаксичні потенції зумовлюються насамперед вихідною дієслівною основою (наприклад, інфінітиви, герундії, віддієслівні імена, масдари мають здатність до дієслівного керування). З іншого боку, вербоїди не становлять дієслова в "чистому" вигляді, оскільки мають і субстантивні синтаксичні властивості (наприклад, можуть бути додатком у реченні або входити до складу означальних іменникових словосполучень). Додамо також, що кожен із перелічених розрядів має свої особливості як у порівнянні один з одним, так і порівняно зі схожими явищами української мови; зазначимо, що турецькі інфінітиви, масдари й герундії поряд з особовим дієприкметником і конвербами (специфічними дієприслівниками й квазидієприслівниками) – це ті елементи, які багато в чому формують етнічну специфіку турецької мови.

Почнімо із загального аналізу досліджуваних форм. Турецький інфінітив лише умовно вважається вихідною дієслівною формою, проте зовсім не є тим самим, що інфінітив в українській мові; український інфінітив є неозначеною формою дієслова, тобто вказує на дію безвідносно до жодних граматичних категорій – інфінітив володіє лише категорією виду, яка, утім, на наш погляд, не є граматичною й есплікується на лексичному рівні; відповідно щодо темпоральних, таксисних, модальних й інших подібних характеристик український інфінітив є індіферентним. Турецький інфінітив не є в "чистому" вигляді неозначеною формою дієслова – він не лише вказує на дію, але й називає її, не дарма ж його традиційно в тюркології долучають до класу імен дії, так само як і усічені інфінітиви й так звану *dik*-форму (це підхід, з яким ми не погоджуємося і щодо якого висловлювали нашу думку в кількох наукових працях²), порівняймо: укр. інфінітив – *робити*, тур. інфінітив *уартак* – *робити*, **роблення*. Турецький інфінітив, на відміну від українського, може володіти таксисними ознаками (у разі коли постає у вигляді перифрастичної форми, наприклад: *уарılmış olmak* – досл. *бути зробленим*), має граматичну категорію аспекту, якої немає в українській мові, наприклад: *уартак* – *робити* / *зробити* (стверджувальний аспект), *уартатак* – *не робити* / *не зробити* (заперечний аспект), *уарабилmek* – *могти робити* / *могти зробити* (аспект можливості), *уарататак* – *не могли робити* / *не могли зробити* (аспект неможливості).

Герундій (частіше має назву "усічений інфінітив", хоча цей підхід помилковий: герундій твориться не шляхом "усікання" останньої літери повного інфінітива, як це традиційно стверджується у вітчизняній тюркології, а шляхом додавання афікса *-ta* / *-te* до основи дієслова) – своєрідне віддієслівне ім'я з наявністю як іменних, так і дієслівних особливостей; герундій не має прямого еквівалента в українській мові, і його значення може, залежно від даного конкретного вживання, передаватися різними засобами, насамперед віддієслівними іменниками або описовими конструкціями (наприклад: *gelmesi* – *його прихід* / *те, що він прийшов* / *той факт, що він прийшов*).

Герундій є корелятом інфінітива, тобто також вказує на дію і називає її; єдина відмінність полягає в тому, що інфінітив – форма безособова, а герундій – особова, оскільки (подібно до субстантивованого особового дієприкметника, з яким функціонально перех-

досвід зіставного дослідження / С.В. Сорокін // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 14. – С. 508–517.

¹ Див. також: Сорокін С. В. До проблеми диференціації частин сучасної турецької мови / С.В.Сорокін, О.В.Онищук // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Серія "Східні мови та літератури". – 2001. – Вип. 6. – С. 48–52.

² Див.: Сорокін С. В. Системи дієприкметників у сучасних турецькій і українській мовах / С.В.Сорокін // Мова і культура. – 2008. – Вип. 10. – Т. VI (106). – С. 88–96; Сорокін С. В. Турецькі особові дієприкметники і їх функціональні еквіваленти в українській мові / С. В. Сорокін // Проблеми семантики слова, речення та тексту: Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 21. – С. 340–349; Сорокін С. В. Турецька й українська мови в системі координат «ВИД – ЧАС – МОДАЛЬНІСТЬ»: Монографія / С. В. Сорокін. – К.: Вид-во КНЛУ, 2009. – С. 189–258.

решується) має у своєму складі спеціальний формант – релятивний афікс, який вказує на суб'єкта-виконавця другорядної дії, позначеної герундієм. Відповідно, інфінітив і герундій мають однакові синтаксичні функції (підмет, частина складеного іменного присудка, додаток, означення у складі іменникових означальних словосполучень) з єдиною відмінністю: коли немає вказівки на суб'єкта (діяча), вдаються до інфінітива, коли така вказівка є – до герундія.

З іншого боку, у сучасній турецькій мові є кілька випадків, коли логічно мав би використовуватися інфінітив, але функціонує герундій (їх можна трактувати як винятки, а можна – як тенденцію до спрощення граматичного ладу, коли універсальніша форма – герундій – витісняє архаїчнішу – інфінітив, перебираючи на себе його функції¹); це відбувається під час відмінювання інфінітива – у родовому, давальному й знахідному відмінках завжди використовують винятково герундій, а не інфінітив; як перший (підпорядкований) компонент релятивної означальної іменникової словосполучки у сучасній мові частіше використовують герундій (пор.: *uyumak zamanı* і *uyuma zamanı* – час спати).

Герундій і інфінітив (у турецькій мові, проте це значною мірою стосується й українського інфінітива) на перший погляд позбавлені будь-яких абсолютних чи відносних часових характеристик, проте цей погляд є хибним; герундій і інфінітив – це засоби реалізації таксисної семантики (звичайно на матеріалі турецької мови це простежується чіткіше), оскільки позначена ними дія (на відміну від тієї, що позначена, наприклад, субстантивованим особовим дієприкметником теперішнього-минулого часу) завжди спрямована в майбутнє відносно головної дії, пов'язана з бажанням мовця щодо її реалізації, порівняймо: *Yarın gelmek istiyorum* – Я хочу прийти завтра. *Yarın gelmesini istiyorum* – Я хочу, щоб він прийшов завтра (досл.: *Завтра приходження його хочу я – у турецькому реченні це герундій). Разом з тим, завдяки перифрастичним формам дієслова, які можуть набувати, зокрема, і форм герундія, інфінітива тощо, можна стверджувати, що вербоїдам властиві й видові та таксисні характеристики.

Герундій і інфінітив, поряд із субстантивованим особовим дієприкметником, посідають виняткове місце в системі граматики турецької мови (насамперед у синтаксисі), оскільки вони становлять засоби мовленнєвого позначення всіх тих категоріальних ситуацій, які в українській мові реалізується за посередництвом складнопідрядних речень.

Герундії, субстантивовані особові дієприкметники й інфінітиви, а подекуди й інші вербоїди поряд із власне дієприкметниками й дієприслівниками, тобто всіма тими засобами, які реалізують насамперед таксисні й різнопланові супровідні значення, у синтаксичному плані виконують важливу функцію формування другого (підрядного) дієслівного центру в реченні, позначаючи категоріальні ситуації, пов'язані із другорядною дією; зазначимо ще раз: в українській мові такі семантичні відношення реалізуються насамперед за допомогою поліпредикативних конструкцій (складнопідрядних речень), а також дієприслівників і дієприкметників (відповідних зворотів); у турецькій мові речення з двома дієслівними центрами, другий з яких сформований вербоїдами, а також напівпредикативними формами (дієприкметниками й дієприслівниками) формально є не поліпредикативними в нашому "індоєвропейському" розумінні, а простими реченнями з розгорнутими членами.

Другою функцією вербоїдів і субстантивованих особових дієприкметників (поряд із власне формуванням другого предикативного центру в реченні) є вторинна (твірна) синтаксична функція: поєднуючись із іншими мовними засобами (насамперед післяйменниками й оказіонально допоміжними словами, що в тих чи тих випадках набувають функції післяйменника), вони утворюють синтаксичні комплекси з додатковими значеннями – мети, причини, способу дії, часу тощо; в українській мові їх еквівалентами постають, відповідно, різноманітні складнопідрядні речення, набагато рідше – дієприслівники; у сучасній турецькій мові може йтися про інфінітивні комплекси (їх небагато), герундіальні комплекси (їх набагато більше, ніж інфінітивних, і вони переважно співвідносні з дієпри-

¹ Про окремі тенденції в граматичній системі сучасної турецької мови див. зокрема: Сорокін С.В. Турецький аорист у функціональному аспекті / С.В. Сорокін // Вісник Київського національного університету імені Т.Шевченка. Східні мови та літератури. – 2005. – Вип. 8. – С.29–35; Сорокін С.В. Турецький аорист та еквівалентні засоби української мови: функціонально-типологічний аспект / С. В. Сорокін // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія "Філологія". – 2005. – Т. 8. – № 2. – С. 83–92.

слівниками); крім того, можемо говорити про своєрідні "особово-дієприкметникові комплекси" – вони фактично становлять вторинні дієприслівники (конверби), саме тому ми називаємо їх квазідієприслівниками, або псевдодієприслівниками. Додамо, що на основі дієприслівників, квазідієприслівників і дієприкметників, у свою чергу, можуть утворюватися синтаксичні комплекси (на зразок *-inceye kadar*, *-eliden beri* тощо).

Актуальна проблема для турецької мови – розмежування сфер функціонування герундіїв і субстантивованих особових дієприкметників у складі розгорнутих підметових і додаткових зворотів як підпорядкованого дієслівного центра висловлення. Про це йшлося докладно в одній з наших статей¹, не будемо зупинятися на цьому ще раз, лише підсумуємо: основна відмінність зводиться до того, що герундій позначає свого роду атемпоральну (тобто не пов'язану безпосередньо з котримсь моментом на відносній часовій шкалі) дію, проте спрямовану в майбутнє відносно головної дії; насамперед це чітко простежується тоді, коли основний присудок речення виражений дієсловами, що входять до лексико-семантичного поля БАЖАННЯ. З іншого боку, субстантивовані особові дієприкметники в складі розгорнутих підметових і додаткових зворотів позначають дію, яка фактично відбулася перед основною дією або відбувається одночасно з нею (особовий дієприкметник теперішнього-минулого часу) або наступну дію з модальним відтінком інтенції / зобов'язання². Нижче зупиняємося на функціональних особливостях вербоїдних (герундіальних, інфінітивних й інших) комплексів і їх співвідношенні з іншими засобами ФСП таксису турецької мови, а також способах відтворення їх семантики засобами української мови (особливо слід звернути увагу на те, що спільну рису всіх таких граматичних утворень становлять таксисні характеристики, тоді як супровідні значення – мети, причини, допустові тощо – різняться так само, як ми це спостерігаємо й у системі дієприслівників):

а) *-masına rağmen / karşın* має допустове значення ("незважаючи на те, що", "хоча...", "але") і, відповідно, є однією з найчастотніших допустових форм. Цікаво те, що, на відміну від інших герундіальних конструкцій, підмет такого розгорнутого звороту в сучасній мові найчастіше ставиться в основному відмінку, наприклад: *Cumhurbaşkanı(nın) bu gerçeği bilmesine karşın ne başbakan ne de milletvekilleri bir şey yapabildiler* (газ.) – Незважаючи на те, що президент знав цю істину, ні прем'єр-міністр, ні депутати нічого не змогли зробити;

б) *-ması için / amacıyla / maksadıyla* має значення мети ("для того, щоб хто-небудь міг зробити що-небудь"); суб'єкт конструкції отримує родовий відмінок: *İşin vaktinde bitirilmesi amacıyla elimizden geleni yaptımız gerekiyor* – Нам потрібно докласти всіх зусиль для того, щоб роботу було виконано вчасно. У безособових і неозначено-особових конструкціях із семантикою мети, а також у разі коли суб'єкт розгорнутого звороту й підмет речення кореферентні, використовується не герундій, а інфінітив, наприклад: *Sana yardımcı olmak amacıyla / için / üzere geldim* – Я прийшов, щоб допомогти тобі;

в) *-masından önce* і *-masından sonra* мають винятково таксисне значення (відповідно "до того, як хто-небудь зробив / зробить що-небудь" і "після того, як хто-небудь зробив / зробить що-небудь"). Вони еквівалентні дієприслівниковим конструкціям *-madan önce* й *-dikten sonra*, причому між цими еквівалентними конструкціями немає різниці ані в значенні, ані у функціонуванні. Разом з тим, герундіальні конструкції більш звичні для офіційно-ділового стилю.

Слід також звернути увагу на те, що форм **-dikten önce*, **-meden sonra*, **-diğinden önce*, **-diğinden sonra*, які інколи студенти виводять шляхом апіорних логічних побудов (і які дійсно можна було б очікувати за логікою синтаксичної системи турецької мови), насправді в сучасній турецькій мові немає;

г) *-ması nedeniyle / sebebiyle* має причинне значення ("через те, що") і фактично є функціональним дублетом конструкції *-diği için*, наприклад: *Kanunun Cumhurbaşkan tarafından imzalanmaması nedeniyle içinde öngörülen reformlar yapılmadı* (газ.) – З цієї причини, що закон не був підписаний президентом, реформи, передбачені в ньому, не були проведені. До конструкцій з причинною семантикою належить також герундіальний ком-

¹ Сорокін С.В. Позначення динамічних прямо-об'єктних категоріальних ситуацій засобами турецької й української мов (досвід зіставно-функціонального дослідження) / С. В. Сорокін // Мова і культура: Наукове видання. – К., 2009. – Вип. 11. – Т. XI (123). – С. 166–176.

² Докладніше див.: Сорокін С.В. Турецька й українська мови в системі координат «ВИД – ЧАС – МОДАЛЬНІСТЬ»: Монографія / С. В. Сорокін. – К.: Вид-во КНЛУ, 2009. – С. 189 – 221.

плекс *-ması yüzünden*: *Trenin gecikmesi yüzünden görüşmeye katılamadım* – Я не зміг взяти участь у переговорах через те, що потяг спізнився. Зазначимо, однак, що герундіальні конструкції з причинною семантикою із функціонального погляду нечастотні в сучасній турецькій мові і на них, швидше, можна натрапити в текстах офіційно-ділового стилю. Додамо також, що конструкція *-ması nedeniyle*, так само як і слово *nedeniyle* у поєднанні з будь-яким іменником, може використовуватися у значенні “з нагоди чого-небудь”: *Başbakan Zafer Bayramı nedeniyle kuvvet komutanlarını tebrik etti* (газ.) – Прем’єр-міністр привітав командирів різних родів військ з нагоди Дня Перемоги¹;

д) *-ması suretiyle* – конструкція із семантикою способу дії (яким чином? як?), порівняно нечастотна для сучасної турецької мови й найчастіше замінюється на відповідні дієприслівники з аналогічною семантикою (*-erek*, *-meden*, редуплікований дієприслівник *-e...e*²): *Müstantık, Nihat’a evvela ihtiyar kadının sadece yaralı olduğunu söylemek suretiyle hakikati itiraf ettirmişti* – Слідчий змусив Ніхата зізнатися, сказавши спочатку, що літня жінка була лише поранена. Інколи в сучасній турецькій мові можна натрапити також на конструкцію *-ması yoluyla* з аналогічною семантикою: *...sözleşmenin imzalanması yoluyla...* – шляхом підписання угоди. У разі, коли конструкція безособова або неозначено-особова, замість герундія використовується інфінітив: *...sözleşmeyi imzalamak suretiyle / yoluyla...* з аналогічним перекладом;

е) *-masıyla birlikte* має часове значення й позначає другорядну дію, яка сталася безпосередньо перед дією, позначеною присудком. Фактично, названа конструкція дає таке саме значення, як і дієприслівники *-ince*, *-diğinde*, *-diği zaman*, і відмінність між ними пролягає швидше не на семантичному, а на синтаксичному рівні: заміна розглядуваної конструкції одним із названих дієприслівників можлива лише в разі певної синтаксичної трансформації речення: *Ancak Marjan’ın krallığı 1996’da Taliban’in başkent Kabil’i ele geçirmesiyle birlikte sona erdi* (газ.) – Однак царське життя Маржана скінчилося, коли / як тільки / цю таліби захопили столицю Кабул.

Різновидом конструкції, описаної вище, є конструкція *-masıyla... -ması bir oldu*, яка також має часове значення і підкреслює миттєву послідовність (майже одночасність) двох дій, наприклад: *Tokatı yemesiyle adamın denize yuvarlanması bir oldu*³ – Отримавши ляпас, чоловік одразу ж упав у море;

ж) *-ması üzerine* має часове значення – слідування головної дії після другорядної, позначеної названою конструкцією (“услід за...”, “у відповідь на...”): *Konstantiniyye’nin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi üzerine Bizans İmparatorluğu’nun varlığına son verilmiştir* – Після завоювання Константинополя турками, Візантійська імперія перестала існувати.

У цьому контексті згадаймо також про форму *-mesine*, яка використовується з допустовим значенням у незмінній формі незалежно від особи, наприклад: *Geldim gelmesine ama, arkadaşımı bulamadım* – Прийти то я приходив, але друга свого не застав.

Висновок. З наведених вище дескрипцій бачимо, що в українській мові в переважній більшості випадків еквівалентами турецьких герундіальних й інфінітивних комплексів слугують складнопідрядні речення з підрядними обставинними різного типу – мети, причини, часу тощо й лише дуже зрідка інші граматичні засоби, насамперед дієприслівники. Це загалом узгоджується із твердженням про те, що основними засобами реалізації таксисної семантики в українській мові є як складні речення, так і – хоча й рідше у зв’язку з їх порівняно незначною кількістю – дієприкметники й дієприслівники; у турецькій мові ситуація діаметрально протилежна: складнопідрядні речення представлені дуже обмежено, тоді як у переважній більшості таксисна семантика реалізується за посередництвом

¹ Докладно про реалізацію причинно-наслідкової семантики в турецькій мові див.: Сорокін С.В. Граматикалізований фрейм ПРИЧИНА в українській і турецькій мовних картинах світу (зіставно-когнітивний і перекладознавчий аспекти) / С. В. Сорокін // Українська орієнталістика: 36. наук. праць викл. та студ. Ін-ту схід. мов КНЛУ і НАУКМА. – К., 2007–2008. – Вип. 2-3. – С.36–45.

² Див.: Сорокін С. В. Системи дієприслівників способу дії в турецькій і українській мовах: досвід зіставного дослідження / С. В. Сорокін // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 14. – С. 508–517.

³ Кузнецов П. И. Учебник турецкого языка. Завершающий курс / П. И. Кузнецов. – М.: Муравей-Гайд, 2000. – С. 144.

поширених напівпредикативних утворень – дієприкметників, дієприслівників (конвербів) і герундіїв, рідше – інфінітивів і масдарів.

Перспективи подальших досліджень. Безумовно, актуальною і науково важливою (насамперед перекладознавчою) проблемою є зіставлення й еквівалентність синтаксичних засобів турецької й української мов – подібне дослідження в інтегральному плані ніколи не здійснювалося, проте ми на цій проблемі не зупиняємося окремо, оскільки вона виходить за межі окресленого предмета дослідження і є перспективою для подальших досліджень.